
KOGNITIIVSE LÄHENEMISE VÕIMALUSI KEELETEADUSES

Haldur Õim

Humanitaarteadustes on viimasel ajal märgata aktiivset püüdu taas otsida oma identiteeti. Selle taustaks on tunnetus, et humanitaarteaduste objekt erineb põhimõtteliselt loodusteaduste uurimisobjektist. Humanitaarteadustes uurib inimene iseennast, oma mõtteid, taotlusi ja hinnanguid, sotsiaalseid struktuure ning suhtlemist. Inimese käitumise aluseks ei ole maailm «niisugusena, nagu see on reaalselt», vaid vahendatuna tema oma sise-
maailma kaudu. Ja veelgi enam, ka omaenda — s. o inimese — sisemaailmast ja selles toimivatest seaduspärasustest on tal oma pilt, oma arusaamad (küll mitte erilisel määral teadvustatud), ja need arusaamad võtab ta aluseks teiste inimestega lävides, nende tegusid tõlgendades ning neile reageerides. Nende intuiitivsete arusaamade selgitamine on üks humanitaarteaduse olulisi metodoloogilisi nõudeid. Füüsikule pole teaduslikust vaatekohast eriti tähtis, kuidas toimib füüsikaline maailm eri rahvaste intuiitivses ettekujutuses; humanitaarteadlasele, kes uurib psüühilist ja sotsiaalset maailma, on vastavad ettekujutused aga tähtsad.

Kirjutise aluseks on Emakeele Seltsis 27. märtsil 1990. a Tallinnas peetud ettekanne.

Keelel on inimese käitumissüsteemis küllaltki eriline koht. Sõnades, aga samuti grammatilistes struktuurides, on fikseeritud maailma jaotamine inimese seisukohalt olulisteks osisteks (ning nende taasühendamise, kombineerimise võimalused). Ja eri keelte uurimine on tõendanud, et see jaotamine/kombineerimine (ehk maailmapilt) võib eri kultuurides olla võrdlemisi erinev. Samal ajal peab see mingis üldisemas plaanis olema üksteisega sobitav, üksteiseks tõlgitav. Teiseks — keel on põhiline vahend, mille kaudu realiseerub inimeste sotsiaalne interaktsioon ja millele seega tuginevad sotsiaalsed struktuurid alates üksikisikute igapäevakontaktidest ja lõpetades suurte ühiskondlike institutsioonidega. (Ning et see sotsiaalsete struktuuride loomine ja ülahoidmine ei põhine ainult tõeste teadmiste vahetamisel, vaid võib ulatuda kõige rafineerituma manipuleerimiseni inimeste teadvusega — mille kohta meie tänapäeva elu pakub külluses materjali —, ka see on võimalik ainuüksi tänu keelele.) Eriti tuleb seejuures märkida asjaolu, et laps, kes inimühiskonda «sisse kasvab», teeb seda väga olulisel määral keele vahendusel — õppides sõnade ja lausete tähendusi, õppides teiste inimestega suhtlema. Selle suhtlemise käigus ta kasvabki inimeseks, keda juhivad samasugused arusaamad ja käitumisnormid, nagu on teistel inimestel. Seetõttu on keel üks faktoreid, mis lapse jaoks — ja niisiis ka üldse inimese jaoks — «loob» maailma ja vajutab oma pitseri tema oskusele selles maailmas elada.

Niisiis: keel on nähtus, mille juured ulatavad inimese kõige sügavamate tunnetus- ja käitumismehhanismideni, on nendega läbi põimunud. Keele olemust ei saa täielikult mõista neist seostest lahus. Esitatud tees võtab kõige lühemalt kokku selle keeleteadusliku lähenemise tuurna, mida võib iseloomustada kui kognitiivset.

KOGNITIIVSUS JA KEELETEADUS

Mõistet «kognitiivne» ei kasutata sugugi ainult keeleteaduses. Enam-vähem samas mõttes räägitakse kognitiivsest psühholoogiast, kognitiivsest sotsioloogiast, kognitiivsest antropoloogiast; kognitiivsus on olnud üks võtmemõisteid tehisintellektis. 1970. aastate lõpul «loodi» viimase initsiatiivil omaette teadusharu — kognitiivteadus (*cognitive science*), mis pidi esindama kognitiivset lähenemist erinevates teadustes. Kõik see näitab, et tegemist on üldisema nihkega teatud teaduste rühmas — inimest ja tema käitumist uurivates teadustes. Võib öelda, et kognitiivsus on üks humanitaarteaduste identifitseerimise viise. Kuidas üritab keeleteadus lülituda sellesse protsessi?

Algselt tuli termin «kognitiivne» kasutusele — üsna loomulikult ja arusaadaval viisil — psühholoogias, kus 1960. aastail toimus pööre (neo)biheivioristlikult lähene miselt mentalistlikule (Neisser 1967; Величковский 1982). Kognitiivses psühholoogias kujunesid keskseks tajuprotsessid, mälu ehitus ja funktsioneerimine ning kõik see, mida oleme harjunud kokku võtma sõnaga «mõtlemine». Keeleteaduse seisukohalt tasub varasematest töödest seejuures eriti ära märkida Endel Tulvingu poolt psühholoogiasse toodud episoodilise ja semantilise mälu eristust (Tulving 1972). Kognitiivses psühholoogias hakati peagi aktiivselt huvituma ka keelest — sõnade tähenduste organisatsioonist mälus, lausete ja tekstide mõistmise psühholoogilistest mehhanismidest.

Siiski ei ole praeguse kognitiivse lähenemise meetodid keeleteadusesse jõudnud nii otse psühholoogiast, nagu võiks arvata. Ma ei räägi üksikute keeleteadlaste vaadete kujunemisest ja nende kontaktidest psühholoogiaga — võib leida mitmeid olulisi töid, mille kaasautorite hulgas on psühholoogid ja lingvistid (nt van Dijk, Kintsch 1983) —, vaid nimelt uutest käsitlusmeetoditest keeleteaduses. Kognitiivne psühholoogia on läbinisti eks-

perimentaalteadus, keeleteadus seni mitte. Isegi kui uuritakse samu nähtusi, on meetodid — ja tegelikult ka uurimisobjekt — erinevad. Psühholoogiliste eksperimentide tulemused on harva otseselt keeleteaduses rakendatavad. Niisiis tundub, rääkides kognitiivse lähenemise päritolust ja allikatest keeleteaduses, et kõige tähtsamad mõjutajad on olnud kaks naaberala — need on tehisintellekt ja kognitiivne sotsioloogia (etnometodoloogia); seejuures tasub kohe märkida, et neil kahel pole omavahel erilisi otseseid.

Tehisintellekt, eriti sellisena, nagu ta arenes 1970. aastate lõpul ja 1980. aastate esimesel poolel, seadis endale üheks peamiseks teoreetiliseks ülesandeks inimintellekti kesksete mehhanismide ühtse mudeli loomise. Siia kuulus ka keele mõistmise modelleerimine. Tehisintellektil oli seejuures eri teaduste andmete sünteesija ja ühtse metodoloogia väljatöötaja roll. Nii tõmmatigi sellise modelleerimisega tegelejate ringi keeleteadlased. Keelenähtuste käsitlemine sattus siin just sellisesse konteksti, millest oli juttu eespool: tähenduste seos teadmiste ja kogemustega («maailma mudeliga»), teksti mõistmine ja produtseerimine üldisemas arutluste, järelduste konstrueerimise ning otsuste tegemise kontekstis.

Tehisintellekti mõju on eriti tuntav semantikas, nii sõna-, lause- kui tekstisemantikas, samuti dialoogide ((s. o keelelise suhtlemise) modelleerimise teatud suundades (viimastest vt nt Koit 1988)).¹

Hoopis teist teed pidi on tulnud need mõjutused, mis toimivad keele kui sotsiaalse suhtlemise kandja uurimisel. Selle suuna alla ma paigutaksin üksteisest mitmes suh-

¹ Viimasel ajal võib küll tehisintellektis selgesti märgata sellise globaalse-sünteesilise huvi kadumist inimintellekti avalduste vastu. Põhjus on üsna selge: on saavutatud teatud küpsus ja kujundatud omad meetodid, ja seda eelkõige insenerliku distsipliinina, mida tehisintellekt ju loomu poolest on. Endine universalistlik vaim, nagu ma siin tahan väita, on aga — vähemalt osalisel kujul — kandunud humanitaarteadustesse.

tes erinevad keeleuurimise alad nagu diskursuseanalüüs (vt nt ван Дейк 1989) ja konversatsioonianalüüs (Hakulinen 1986; Goodwin, Heritage 1990). Neid lähenemisi on tihti vastandatud. Erinevused nende vahel kajastavad siiski rohkem konkreetseid uurimismeetodeid, siinse käsitluse seisukohalt on aga olulisem see, mis neid ühendab: ei uurita mitte keelt, vaid keelelist suhtlemist koos selle kui sotsiaalse suhtlemise viisi kõigi atribuutidega (konventsionaalsus, ritualiseerimine jms), ja teiselt poolt rõhutatakse, et igasugune suhtlemine realiseerub suhtlemises osalevate indiviidide kognitiivsete protsesside kaudu. Kui otsida selle üldsuuna mõjutajaid väljastpoolt keeleteadust, siis nendena tuleb esmajärjekorras osutada üldist pragmaatikat, eriti sotsiopragmaatikat (Leech 1983), ja kognitiivset sotsioloogiat, etnometodoloogiat (Garfinkel 1967; Heritage 1987). Selles mõjus võib rõhutada kolme aspekti.

Esiteks, vastandina sotsiaalse suhtlemise teoretiseerivatele käsitlustele rõhutatakse siin argikogemuse olulisust. Oluline on see, kuidas suhtlemises kogetakse partnerit ja kuidas mõistetakse neid arutlusprotsesse, mis on tema käitumise (kaasa arvatud repliikide) aluseks suhtlemises. See ühine «argiarutlusmudel», ühised arutlusmeetodid (*shared methods of reasoning*) on aluseks, mille najal on võimalik vastastikku arusaadav sotsiaalne käitumine, sealhulgas keeleline suhtlemine, ning selle mudeli selgitamine on suhtlemise uurijate üks peaülesandeid.

Teiseks, vahetult suhtlemisprotsessis endas asetatakse rõhk selle väljatoomisele, kuivõrd see protsess on konventsionaliseerunud ja ritualiseerunud. Kasutades uurimismaterjalina enamasti argisuhtlemist, osutatakse, et suhtlusaktid selles, nende kommunikatiivsed taotlused ja taust, kontekst, millest need aktid sünnivad, on osalistele harva üheselt ja korruga selged, mingi suhtlusakti mõte selgub tihti vastastikuste «läbirääkimiste», konsulteerimiste tulemusena, see võib (partneri jaoks) vestluse arenedes pidevalt transformeeruda.

Kolmandaks, konkreetsete kirjeldusmeetodite ja -vahendite osas on enim laenatud pragmaatilisest kõneaktide teooriast. Kuid kõneaktid kui algselt loogilis-filosoofilised kategooriad on ümber tõlgendatud kognitiivseteks struktuurideks, mis on ühelt poolt nende arutluste kandjateks, millest oli juttu eespool, ja teiselt poolt struktuurid, mille terminis fikseeritakse suhtlemise konventsioonid ja rituaalid (Hoboe... 1986).

Nagu võib näha, on need kaks väliselt nii erinevat lähenemist, tehisintellektiline ja sotsioloogiline, sarnased ühes: see on vajaduse rõhutamine uurida keele ja keelelise suhtlemise kognitiivset baasi. Mõneti paradoksaalsel viisil on inimese kognitiivsete mehhanismide uurimine (mis algselt seostub ju individuaalpsühholoogilise lähenemisega inimesele) keelele rakendatult oma täies väärtuses avaldunud alles seejärel, kui sellesse uurimisse kütitati sotsiaalne mõõde.

Keeleteaduse juurde tagasi pöördudes tuleb märkida, et kognitiivne lähenemine ei ole siin muidugi sündinud ainult välistest mõjutustest. Seda on ette valmistanud areng keeleteaduslikus semantikas ja pragmaatikas juba 1970. aastaist alates (vt Õim 1981); hiljem liitus siia ka grammatika (Leino 1989). George Lakoff, kognitiivse lähenemise üks tuntumaid esindajaid praegu, omal ajal aga generatiivse grammatika uuendajaid, kirjutab näiteks juba 1977. aastal: «Kogemusliku (*experiential*) lingvistika põhiväide seisneb selles, et inimkogemuse aspektid — tajude, arutlusvõime, keha iseärasused, emotsioonid, mälu, sotsiaalne struktuur, sensomotoorne ja kognitiivne areng jne — määravad suures ulatuses, kuidas keele universaalseid omadusi.» (Lakoff 1977: 237.) Milles konkreetselt avaldub kognitiivne lähenemine keeleteaduses praegu, sellest tuleb juttu järgnevas. Enne tahaksin aga veel valgustada kognitiivsuse keeleteaduslikku tausta natuke üldisemalt.

Esiteks, kognitiivset lähenemist ei tule käsitada kui mingit uut uurimisala keeleteaduses, mis nt semantika

või pragmaatika kõrval tegeleb oma eriliste keelenähtustega ja arendab oma meetodeid. Kognitiivsus on üldisem ideoloogia, mida realiseeritakse teatud lähenemisviisina grammatikas, semantikas, pragmaatikas. Seda «uut ja paremat», mida kognitiivne lähenemine lisab varasematele semantilistele ja pragmaatilistele meetoditele, tuleb otsida uues sünteesis, mida see pakub. Keel on tervik, grammatikat, semantikat ja pragmaatikat võime eristada ainult tinglikult. Miski fundamentaalsem peab neid samal ajal ühendama. Kognitiivses lähenemises otsitakse seda ühisalust inimese tunnetussüsteemist ja üldistest intellektuaalsetest ning interaktsiooniprotsessidest.

Teiseks, teatud aspektist vaadatuna võib kognitiivses lähenemises näha ka tendentsi, püüdu elustada filoloogilist mõtteparadigmat keeleteaduses — seda omamoodi orgaaniliselt terviklikku keelekäsitust, mille hiilgeaeg langeb möödunud sajandi lõppu ja sajandivahetusse. Keele ja psüühika seostega opereeriti siis sama enesestmõistetavalt kui puhtkeeleliste faktidega. Siis nähti küll kõike vaid keeleajaloolisest vaatenurgast, kuid keele olemuse dešifreerimise seisukohalt polnud see nii väga oluline. Kui see ajaloolise aspekti ühekülgne rõhutamine kõrvale jätta, osutuvad tollase keeleteaduse ja praeguse kognitiivse lähenemise arusaamad keelest ja keeleteadusest ootamatult sarnaseks. Seda enam, et näiteks semantikas tuntakse taas elavat huvi sõnade tähenduste ajaloolise muutumise vastu — kui ühe allika vastu, kust on lootust hankida andmeid inimese intuiitivse maailmapildi muutumise kohta aegade jooksul, seaduspärasuste kohta, mis selles muutumises toimivad (Geeraerts 1988). See huvi ja lootus viivad meid tagasi päris semantika sünni juurde.²

² Illustratsiooniks üks näide: «Semasioloogia ehk semantika on lingvistika osa, mis püüab süstemaatiliselt koguda sõnade arengulugusid, uurida ja klassifitseerida neid; seda mitte ainult selleks, et püüda avastada nende muutuste sügavamaid psühho-

Järgnevas käsitlen kognitiivse lähenemise sisu ja võimalikke perspektiive konkreetsemalt kahes keeleuurimisvaldkonnas — semantikas, eelkõige leksikaalses semantikas, ja pragmaatikas, keelelise suhtluse ja diskursuse uurimises. Kognitiivsus tähendab neis võrdlemisi sarnaseid asju. Kolmas uurimisvaldkond, kus selle kategooriaga opereeritakse, nn kognitiivne grammatika (Langacker 1987; vt ka Leino 1989) kasutab kognitiivsuse mõistet hoopis teistsuguses tähenduses ja tundub, et seda on mõttekam omaette käsitleda — see on õieti mõeldud alternatiivina generatiivsest grammatikast lähtuvatele grammatikakirjeldussüsteemidele.

KOGNITIIVSE SEMANTIKA VÕIMALUSI

Klassikalise määratluse järgi uurib semantika keelemärkide seoseid reaalsusega, mida nende märkide abil tähistatakse. Tegelikult ei saa märkidel (nt sõnadel) olla mingeid otseseid maailmaga — need seosed lähevad inimese kaudu, kes keelt kasutab. Seda on teoorias muidugi alati mõõndud, kuid eri käsitlustes omistatakse inimesele vahendajalülina väga erinev roll. Ühes äärmuses on leitud, et objektiivne maailm oma etteantud struktuuriga määrab lõpuks kõik eristused, inimene on ainult nende peegeldaja, fikseerija, seda ka keeles. Teises äärmuses omistatakse keelele, selle tähendus- ja mõistesüsteemile sel määral iseseisva ning aktiivse alge roll, et inimene selle seisukoha järgi tunnetab reaalsel maailma ainult läbi keele kui «vahemaailma» (*Zwischenwelt*). Viimane seisukoht on olnud iseloomulik nt semantiliste

loogilisi ja sotsiaalseid põhjusi, vaid ka selleks, et võrrelda neid omavahel, nii et selguksid teatud üldkehtivad semasioloogilised seaduspärasused. Kuid et sõnad võivad eksisteerida ja areneda ainult meie inimliku psühholoogilise ning sotsiaalse elu kontekstis, siis on need ühtlasi psühholoogilised ja sotsiaalsed seaduspärasused.» (Van Ginneken 1903: 6.)

väljade teooriale (Trier 1971). Niisugused üldised ideed ei ole olulised ainult ideoloogiliste deklaratsioonide või abstraktsete mõttemängudena. Neist sõltub, kust otsitakse seletust keeleliste tähenduste olemusele ja ehituspõhimõtetele.

Kognitiivsel semantikal on selles vastanduses oma kindel seisukoht. Aktiivne ja determineeriv osa kuulub selle järgi inimese kognitiivsele süsteemile, inimekogemuse kategoriseerimise üldistele seaduspärasustele. Need on põhimõtteliselt primaarsed keele struktuuri suhtes. Keelelised tähendused rajanevad tunnetuslikel kategooriatel, fikseerivad neid. Iga tunnetuslik kategooria ei pea leidma ega leiagi fikseerimist keeles. Kuid tähenduslikud eristused ei teki sellise koha peale, kus ei ole all mingit kognitiivset kategorisatsiooni. Vaid osaliselt on tunnetuslikud kategooriad bioloogiliselt determineeritud (nt see, missuguseid põhivärvusi eristatakse). Suurem osa neist on kultuurilis-kogemuslikku algupära ja võivad seega kultuuriti oluliselt erineda. Kuivõrd keel on põhilisi vahendeid, mille abil üksikindiviid niisuguseid kategooriaid — neis sisalduvat kogemust — omandab, siis just siin on alust rääkida keele aktiivsest rollist inimesemaailmapildi kujundajana.

Siit võib tuletada kognitiivse semantika jaoks kaks peamist ülesannet. Esiteks, näidata teoreetilises käsitluses kognitiivse baasi ja keeleliste tähenduste seost: mida võib sellest põhimõttelisest seostumisviisist järeldada tähenduste ja üldse keelelis-semantiliste kategooriate olemuse, põhimõttelise ehituse ja omavaheliste suhete kohta? Teiseks, asudes mingi keele semantilisele kirjeldamisele, on vaja keskenduda eriti sellele, missugune on selles fikseeritud kogemusliku maailmapildi eripära. Siin võib omakorda esile tuua kaks alleesmärki: ühelt poolt tuua välja see, mis on ühe või teise keele, selles fikseeritud maailmapildi spetsiifika; teiselt poolt: kõrvutades erinevaid keeli (ja mida erinevamaid, seda parem) ja kasutades neid otsekui aknana «inimese sisse vaatami-

seks», püüda omast aspektist selgitada inimliku kogemuse organiseerimise aluspõhimõtteid.

Esimese ülesande osas on kognitiivsel semantikal pakkuda mõned seisukohad, mille osas ta vastandub varasematele, formaalsest loogikast inspireeritud semantikakäsitlustele.

Esimene ja olulisim puudutab sõnade tähenduste ja üldse keelelis-semantiliste kategooriate olemust: kognitiivse semantika järgi need ei ole mingid täpselt piiritletavad üksused, mida saab defineerida vajalike ja piisavate tunnuste esiletoomisega, nagu saab defineerida nt teaduslikke mõisteid ja nagu püüti kirjeldada tähendusi varasemas semantikas. Ühe põhilise tähendustüübi moodustavad nn prototüüpstruktuuriga tähendused (Fillmore 1985; Lakoff 1986; vt ka Õim 1989): sõna tähendusel on suhteliselt selgepiiriline tuum (me suudame üsna kerge vaevaga kirjeldada sõna *poiss* või *vihm* või *vaidlema* n-õ prototüüp-tähendust) ja hoopis ähmasemad äärealad, kuhu jäävad sõna poolt tähistatavad mitteprototüüpsed objektid, nähtused, tegevused. Võib eristada mitut liiki prototüüpe ja vastavalt ka mitut liiki ähmasust tähendustes (Lakoff 1986). Kõiki tähendusi ei saa siiski selliste prototüüpstruktuuride kaudu kirjeldada. Näiteks sõnade *koguni* või *vaevu* puhul on üsna mõttetu küsida, mis on nende «prototüüpne esindaja». Pigem tuleb nende tähendusi kirjeldada kui teatud protseduure. Kuid ka siin kehtib üldpõhimõte, et neid protseduure ei ole võimalik defineerida täpselt ja üheselt igasugusest kontekstist sõltumatult (Баранов 1984).

Keele ja kognitiivse baasi sisulise seose spetsiifika, keele maailmapilt, ei tule siiski eelkõige esile mitte üksik-sõnade tähenduste omadusi vaadeldes, vaid uurides tähenduste omavahelisi suhteid teatud temaatilistes väljades.

Varasem semantika, eriti praktilisema suunaga tööd (sõnaraamatud, tesaurused, ulatuslikumate sõnarühmade kirjeldused) on siin tähelepanu pööranud esmajoones sel-

listele seostele nagu soo—liigi, osa—terviku, põhjuse—tagajärje seosed. Need on aga n-ö reaalsuskesksed seosed, mis kajastavad suhteid denotaatide vahel. (Kognitiivse semantika ideoloogia järgi on semantika esmaülesanne avada keele semantilise süsteemi inimkeskne aspekt.)

Inimesekesksus, inimesele spetsiifiline maailma kategoriseerimine, avaldub ilmekalt näiteks sellistegi väljendite kasutamises, nagu seda on ruumisuhteid tähistavad sõnad: *ees, taga, kõrval, juures, vasakul, paremal*. Inimese keha ei ole sümmeetriline, sellel on «esikülg» ja «tagakülg», on parem ja vasak külg. Niisiis, kui öeldakse *Poisi ees/poisist paremal oli väike laud*, on laua paigutus poisi suhtes üheselt antud. Analogia põhjal iseendaga eristab inimene ka paljudel objektidel esi- ja tagakülge või -otsa (*maja, auto*) ning muude objektide paigutus nende suhtes on samal viisil kirjeldatav (*Maja taga kasvab puu*). Kuid kõikidel objektidel pole esi-tagakülge (nt *puu, kivi, järv*). Ometi on loomulik kasutada ka siin ruumisuhete kirjeldamiseks samu väljendeid: *Järve taga oli mägi; Kivist paremal oli auk*. Nende puhul lisandub situatsiooni varjatud osalisena taas inimene kui «vaatleja», kelle suhtes situatsiooni muude osaliste paigutust kirjeldataksegi. Ning osutub, et selle (juurdemõeldava või tegelikult osaleva) inimese roll ei piirdu teiste objektide esi- või tagakülgede määramisega. Näiteks lause *Järve taga oli mägi* piiritleb mingil määral ka inimese-vaatleja, järve ja mäe suhtelisi kaugusi üksteisest. Kui inimene on järve ääres, järv pole eriti suur, aga mägi on teisel pool kaugel silmapiiril, siis sellise situatsiooni kirjeldamiseks ei ole eeltoodud lause ilmselt enam loomulik (ehkki loogiliselt kehtib sama «ees-taga» suhe järve ja mäe vahel inimese suhtes ka siin).

Niisamuti võib selgitada näiteks põhjuslikkuse keelelist, s. t kognitiivset käsitlust, võrrelduna füüsikalise põhjuslikkusega — näiteks analüüsides ja kõrvutades selliste väljendite kasutust nagu *põhjustama, tekitama, sünnitama, olema aluseks, olema lähteks, andma tõuget*,

ajendama jne. Ja erilist huvi võib muidugi pakkuda keeles sisalduv intuiitiivne ettekujutus neist põhjuslikest mehhanismidest, mis toimivad inimese enda käitumises, pannes teda tegema midagi või loobuma millegi tegemisest (psühholoogiline kausaalsus). Neid mehhanisme võib selgitada, analüüsides näiteks sõnade *veenma*, *ahvatlema*, *käskima*, *ahvardama*, *hoiatama* jt tähendusi. Kõik nad seostuvad üldise situatsiooniga «A püüab saavutada (= põhjustada), et B teeks C», kuid igaüks neist viitab teatud erinevale «meetodile», mille abil A püüab B siseprotsesse mõjutada; ja igaühe tähenduses neist sisaldub seega ka teatud intuiitiivne ettekujutus sellest, kuidas need siseprotsessid kulgevad (БӀМ 1989).

Eri keeltes võib sellise analüüsi tulemusena leida erineva maailmapildi. Idee erinevatest maailmapiltidest on iseenesest olnud ammune huviobjekt nii filosoofidele, lingvistidele kui psühholoogidele. Kuid korralikke süstemaatilisi uuringuid seni õieti polegi. Kognitiivse semantika üks põhilisi ülesandeid on kindlasti meetodite väljatöötamine keelte kontrastiivseks analüüsimiseks sellest aspektist. Siin võib tuua vaid mõne näite.

Me oleme harjunud sellega, et (meile tuttavates keeltes) jagatakse objekte semantiliselt näiteks aineteks ja esemeteks (vesi — tool), elusateks ja elututeks jne. Meie jaoks eksootilistes keeltes võib niisugune semantiline jaotus olla esimesel hetkel meile lausa käsitamatu. Suurepärane näide sellest on George Lakoffi käsitus Austraalia aborigeenide ühe keele — dyirbali semantilisest klassifikatsioonist (Lakoff 1986). Dyirbalis tuleb iga nimisõna ees kasutada üht neljast klassifikaatorist: *bayi*, *balan*, *balam*, *bala*. Nende abil jagatakse kõik ümbritseva maailma objektid nelja kategooriasse järgmiselt:

- 1) *bayi*: mehed, kangurud, opossumid, nahkhiired, suurem osa madusid, kuu, äike, vikerkaar, bumerang...;
- 2) *balan*: naised, koerad, nokkloomad, päike, vesi, skorpionid...;

3) *balam*: söödavad puuviljad ja taimed, mesi, vein, sigaretid ...;

4) *bala*: kehaosad, liha, tuul, teritatud kepid, pori, helid, keel ....

G. Lakoff näitab, et see on semantiline klassifikatsioon, s. o mitte selline puhtgrammatikaline nähtus, nagu on mees-, nais- ja kesksoo eristamine praeguses vene või saksa keeles, ja et korraliku süvenemise korral võib selle alusena tuvastada oma «loogika». Selle tutvustamiseks siin pole ruumi, kuid igale kognitiivsest semantikat huvitatule võib G. Lakoffi artiklit kindlasti lugemiseks soovitada.

Kui tulla meile lähemale, siis võib viidata ühele juba aastate eest tehtud soome ja rootsi keele (kui tüüpilise soome-ugri ning tüüpilise indoeuroopa keele) kõrvutavale analüüsile (Strømnes 1974). Muu hulgas võrreldi selles soome- ja rootsikeelseid reportaaže samadest jäähokimängudest. Selgus, et rootsikeelsetes reportaažides viidatakse palju sagedamini mängijate liikumisele, soomekeelsetes aga rohkem mängijate asetusele üksteise suhtes. Soome keel on «topoloogiliselt orienteeritud», rootsi keel «vektoriaalselt orienteeritud». Niisamuti selgus, et ajalehtede pealkirjades (mis peavad olema lühikesed ja löövad) jäeti soome keeles palju sagedamini ära tegusõnu kui rootsi keeles. Missugune on nende nähtuste sügavam kognitiivsemantiline alus, uuringutest siiski ei selgu.

Tuleb tõdeda, et eesti keele kohta ulatuslikumaid kognitiivsemantilisi uurimusi seni veel ilmunud ei ole, niisiis ei saa midagi olulist eesti keele maailmapildi spetsiifika kohta öelda. On küll loota, et kognitiivse semantika tugev huvi konkreetsete keelte empiiriliste andmete vastu (vastandina varasema semantika huvile abstraktsete ja universaalsete faktide vastu) annab peagi ka siin tulemusi. Ettevalmistava tööna selles suunas võib ehk mainida mõnd diplomitööd Tartu Ülikoolis (Vainik 1989; Allik 1990).

KOGNITIIVSED DISKURSUSEUURINGUD

Diskursusena käsitatakse teksti suhtlusprotsessis. Tekstile kui keelelisele nähtusele lisanduvad suhtlejad oma taotluste, teadmiste, hinnangutega. Seetõttu liigitatakse see uurimisvaldkond pragmaatika alla (vt Hennoste 1986, 1987; Õim 1986).

Kui kognitiivses semantikas keskendutakse keele ja inimese psühholoogiliste mehhanismide seosele, siis diskursuseuuringuis lisandub neile sotsiaalne aspekt: suhtlemist reguleerivad normid ja konventsioonid.

Lähenedamise kognitiivsus seisneb selles, et ka suhtlemise sotsiaalseid mehhanisme käsitletakse psühholoogiliste ja kognitiivsete mehhanismide kaudu. Selleks et mingi sotsiaalne struktuur võiks suhtlemises rolli mängida, peavad suhtlejad seda tunnetama ja sellele kindla tähenduse omistama. Teiseks, nii teksti moodustamine kui mõistmine — iga konkreetse suhtlusakti sisu — on loomult kognitiivsed protsessid. Nende protsesside mudelid on diskursusemudeli loomulikud koostisosad.

Lisaks sellele aga, et diskursuse uurija peab konstrueerima suhtlejate «sees» kulgevate protsesside mudelid, on kognitiivse lähenedamise seisukohalt põhimõttelise tähtsusega veel teine aspekt: suhtlejal endil peab olema teatud intuiitvne käsitlus sellest, mida need protsessid endast kujutavad, kaasa arvatud see, kuidas neisse lülituvad sotsiaalsed ja kultuurilised normid. Nii nagu semantika väidab intuiitvse maailmamudeli olemasolu keele kasutajatel, nii väidab pragmaatika intuiitvse suhtlusmudeli olemasolu neil, ja viimase väljaselgitamine on kognitiivse pragmaatika peaülesandeid.

Nii nagu semantika puhul, on ka siin kaks aspekti: universaalne, mis hõlmab vastavate kognitiivsete protsesside põhimõttelist ehitust, liigendust ja tüüpe; ja konkreetne, kultuurisidus aspekt, mis puudutab suhtlusprotsessi realiseerumise vorme eri kultuurides ning allkultuurides.

Mitmesuguste kognitiivsete protsesside käsitlemise vajadus suhtlusmudelil tuleb ilmekalt esile, kui vaadelda sellist mõistet nagu suhtlusstrateegia (nt van Dijk 1983; Кофт, БИМ 1988). Suhtlemise baasüksustena käsitatakse tavaliselt kõneakte. Kuid reaalne suhtlemine ei seisne peaaegu kunagi üksikute kõneaktide vahetamises. Partneriga suhtlusse astudes on suhtluse alustajal aktualiseeritud mingi eesmärk (saavutada partneri teatud teadvus seisund, suhtumine, tegevus), ja on aina fikseeritud ka mingi moodus, kuidas ta üritab eesmärki saavutada. Suhtlemises ei ole tavaliselt võimalik teha täpset plaani, sest partneri reaktsiooni ei saa täpselt ette planeerida. Suhtluse kulgu võib ette arvestada vaid teatud üldise meetodi tasemel, kus on fikseeritud omapoolse tegevuse põhilised parameetrid — s. o teatud strateegia: nt kas veenda partnerit midagi tegema või sundida teda, hirmutada-ähvardada, või vastupidi — meelitada ja ahvatleda; kas jätta endast nii- või teistsugune mulje (soliidne-tark-elurõõmus jne): kas apelleerida partneri põhimõtetele, enesearmastusele või auahnusele; jne. Selline strateegia piirab kindlal viisil niihästi konkreetsete kõneaktide valikut kui ka nende keelelist ja stilistilist realisatsiooni. Kuid siin on kõige olulisem teine aspekt: selleks et õigesti ette näha oma kõneaktide mõju partnerile, peab kõnelejal olema teatud ettekujutus — seejuures küllaltki detailne — selle mõju mehhanismidest, neist arutluskäikudest ja emotsionaalsetest reaktsioonidest, mille tema üks või teine kõneakt partneris tõenäoliselt käivitab. See «arutlusmudel» on tema intuitiivse suhtlusmudeli koostisosa. Niisuguse intuitiivse arutlusmudeli selgitamiseks on mitu võimalust. Eespool juba viitasin sellele, et sõnade nagu *veenma*, *käskima*, *ahvatlema* jt kompleksne kognitiivsemantiline käsitlus viib meid arutlusmudeli teatud koostisosade tuvastamisele. Teine võimalus on analüüsida dialooge endid, kus üks partner teist veenab, käsib, ahvatleb jne, ja jälgida, missuguste kognitiivsete faktoritega neis opereeritakse. Selgub näiteks, et

selle intuiitiivse mudeli järgi võib inimest mõjutada midagi tegema kolme tüüpi stiimulite vahendusel: saavutades, et talle meeldiks teha (vrd *ahvatlema*), et ta leiaks selle vajaliku, kasuliku olevat (vrd *veenma*, *soovitama*), et ta leiaks, et ta peab tegema (vrd *käskima*, *nõudma*). Lisaks sellistele stiimulitele toimivad tegevuse üle arutlemises mitmesugused muud faktorid — hinnangud, hoiakud, põhimõtted, samuti printsiibid ja reeglid, mis reguleerivad seda, mida inimene mingis situatsioonis eelistab, mida püüab vältida jne (Блѳм 1989). Suhtlusstrateegiad on struktuurid, mis manipuleerivad kindlal viisil nende faktoritega partneris.

Rõhutame, et selliselt konstrueeritud arutlusmudel on tuletatud keele ja suhtlusprotsessi faktidest ja sellisena see on intuiitiivse suhtlusmudeli üks osa; see ei pea ühtima teadusliku käsitlusega sellest, kuidas inimese arutlusprotsessid kulgevad.

Teistsugustele suhtluseesmärkidele vastavad teistsugused strateegiad, neid võib rakendada üldisemal ja konkreetsemal tasemel jne. Kuid kõik nad apelleerivad vestluspartneri teatud arutlusprotsessidele. Teun van Dijk on analüüsinud näiteks strateegiaid, mida (Hollandis) kohalikud inimesed tüüpiliselt kasutavad etnilistest vähemustest (sisserännanutest) rääkimisel sõltuvalt taotletavast efektist (van Dijk 1983).³

Sotsiaalsete ja kultuuriliste normide rolli suhtluses saab ehk kõige ilmekamalt illustreerida, osutades, kui erinevad need võivad olla eri rahvastel (kultuuridel). Seda on uuritud nn kontrastiivses pragmaatikas (Blum-Kulka, House, Kasper 1989).

On ammu tõestatud, et võõra keele õigeks, adekvaatseks kasutamiseks ei piisa, kui tuntakse hästi selle sõnavara ja grammatikat. On vaja tunda ka vastava keele

³ Märgitagu, et on olemas ka üks enam-vähem teaduslik distsipliin, mis õpetab, kuidas partneri selliseid loomulikke arutlusprotsesse juhtida, s.o mis püüab intuiitiivselt kasutatavaid strateegiaid eksplitseerida. See on retoorika.

kasutusmalle: kuidas teretatakse ja jäetakse hüvasti, kuidas palutakse või antakse korraldusi, tehakse etteheiteid või vabandatakse jne. Kui sellistesse kasutustesse kantakse üle oma keelekasutusmallid, võib paremal juhul olla tagajärjeks kerge koomilisus, halvemal juhul aga see, et kõnelejat mõistetakse valesti. Näiteks USA indiaanlastel on olnud viisiks heita nalja valgete ameeriklaste üle, kommenteerides või jäljendades nende (indiaanlastega võrreldes) rohket komplimentide tegemist suhtlemisel (Basso 1979).

Samal ajal on leitud, et kultuurisidused keelekasutusmallid on äärmiselt püsivad. Deborah Tanner, kes võrdles kreeka ja ameerika teatud suhtlustüüpe (palveid, sooviavaldusi, korraldusi jm) nende otsesuse-kaudsuse seisukohalt, leidis, et isegi need kreeklased, kes on juba pikka aega elanud Ameerikas ega kasuta kreeka keelt, järgivad neis suhtlustüüpides ikkagi kreeka malle, mis näevad ette palju kaudsemaid, varjatumate taotlustega pöördumisi kui vastavad sirgjoonelisemad ameerika mallid, ja riskivad seetõttu olla valesti mõistetud (Tannen 1981).

Kuid vastavad keeled ei peagi esindama väga kaugeid ja erinevaid kultuure. On võrreldud näiteks inglise ja saksa keelekasutust ning leitud muu hulgas, et dialoogi alustamisel ja lõpetamisel kasutatakse inglise keeles rohkem rutiinväljendeid, saksa keele kõnelejad on rohkem orienteeritud nende pöördumiste sisule (ja seetõttu on ka avamis- ja lõpetamisfaasid tavaliselt pikemad); et sisuliste suhtlusaktide realiseerimisel (nt palve, korraldus, nõustumine või mittenõustumine partneriga) on saksa keele kõnelejad rohkem orienteeritud iseendale ja suhtluse sisule, inglise keele kõnelejad on suuremal määral orienteeritud partnerile, s. o interpersonaalsele mõõtmele. Seetõttu on saksakeelsed pöördumised vormistatud «sirgjoonelisemalt», nad on otsesemalt suhtluseesmärgile suunatud kui vastavad ingliskeelsed pöördumised (House 1984).

Kui selliseid erinevusi lähemalt vaadelda, siis selgub, et tegelikult on ju siingi tegemist ühtede või teiste strateegiate eelistamisega eri kultuurides. Need on strateegiad, mida ei rakendata mitte suhtlusaktide valimisel, vaid valitud suhtlusaktide realiseerimisel. Ent needki strateegiad on kirjeldatavad teatud kognitiivsete kategooriate, eesmärkide, hoiakute ja hinnangute, suhtluspartnerite vaheliste suhete termineis. Põhiline raskus selliste kontrastiivpragmatiliste uurimuste läbiviimisel ongi olnud selles, et need eeldavad korraliku, detailse kirjeldussüsteemi olemasolu, mis võimaldab ühtedest ja samadest põhimõtetest lähtudes kategoriseerida ning kodeerida dialooge eri keeltest, neid võrrelda ning nende ühis- ja erijooni süstemaatiliselt välja tuua. Kognitiivse lähenemise raames on selliseid mudeleid loodud (nt eespool viidatud Juliane House'i jt uurimisprojektides) ja seetõttu on ka tulemused märksa konkreetsemad seniste suhteliselt subjektiivsete ning juhuslike tähelepanekutega võrreldes.

LÕPETUSEKS

Sellel, kes on lugenud artiklit «Kaks teed keele juurde» möödunud aasta «Akadeemiast» (Õim 1989), võib tekkida küsimus, kus paikneb siin kirjeldatud kognitiivne lähenemine nn hermeneutilise ja ratsionalistliku keelekäsitluse suhtes. Päris üheselt vastata ei saagi, sest tasandid on erinevad. Põhiline mõtteliin kognitiivse lähenemise taga on kindlasti hermeneutiline. Kuid ka hermeneutika ei ole vaba ühekülgsusest. Kui asuda konkreetse töö kallale, keelematerjali analüüsima — mida kognitiivne lähenemine taotleb — on vaja ka konkreetset kirjeldussüsteemi. Selle väljatöötamisel tulevad aga paratamatult sisse ratsionalistliku metodoloogia elemendid.

Sellega seoses tahaksingi veel kord rõhutada kognitiivse lähenemise üht aspekti, nii nagu mina seda näen.

Kognitiivne lähenemine keeleteaduses

Seda lähenemist ei tule võtta kui mingit uut teooriat, uut keelekontseptsiooni, veel vähem «nailonlingvistide» (nagu meil omal ajal kutsuti moodsate keeleuurimismetodite harrastajaid) uut hobi. Selle põhiline eesmärk on esitada teatud ühtne metodoloogiline lähenemine keelele ning sellest lähtudes töötada välja mõisteaparatuur keele ja keelelise suhtlemise eri allsüsteemide (semantika, pragmaatika, samuti grammatika, s. o süntaksi ja morfoloogia) kirjeldamiseks. Ja sellise abstraktse mõisteaparatuuri abil saada konkreetseid andmeid konkreetsetest keeltest.

Teiselt poolt: kirjeldatud lähenemise «kognitiivsus» tähendab seda, et keelelise suhtlemise eri tahkude käsitlemise keskmes on inimene oma bioloogilise, psühholoogilise ja sotsiaalse eripäraga. Seetõttu saab loota, et kognitiivne lähenemine võib olla aluseks ka keeleteaduse ja muude inimest ning tema tegevuste avaldusi uurivate teaduste — humanitaarteaduste — ühtsuse kujundamisele, õigemini taaselustamisele. See, mida kognitiivse lähenemise raames selgitatakse erinevates keeltes peituvate semantiliste maailmapiltide, intuiitivsete pragmaatiliste suhtlusmudelite ning arutlusmudelite, kultuurisidusate suhtlusstrateegiate jms kohta, on keeleteaduse panus inimese psühholoogilise ja sotsiaalse olemuse ning kultuuri toimemehhanismide uurimisse.

Ja lõpuks oli siinsel kirjutisel veel üks tagamõte: et seda lugedes, mitmesuguste lähemate ja kaugemate keelte kohta näiteid silmitsedes sünniks küsimus ja huvi: miks pole eesti keele kohta ühtki korralikku sellesuunalist uurimust? Missugune on õieti eesti keeles peituv maailmapilt, eesti keele «kognitiivne stiil»? Missugused on eesti suhtlusmallid, võrreldes viidatud inglise või saksa suhtlusmallidega, ent ka näiteks vene või isegi soome suhtlusmallidega, millega meil pidevalt tuleb kokku puutuda? Ja mida need mallid võiksid laiemalt rääkida eesti kultuuri spetsiifika kohta?

Kirjandus

- Allik, Kaja 1990. Kohamäärsõnade semantilised tüübid. Tartu Ülikool, eesti keele kateeder. (Diplomitöö.)
- Basso, Keith H. 1979. Portraits of «the Whiteman»: Linguistic play and cultural symbols among the Western Apache. Cambridge, Cambridge University Press
- Blum-Kulka, Shoshana, Juliane House, Gabriele Kasper 1989. Investigating cross-cultural pragmatics: An introductory overview. — Cross-cultural pragmatics: Requests and apologies. Ed Shoshana Blum-Kulka, Juliane House, Gabriele Kasper. Norwood, Ablex Publ. Co., pp 1—34
- Fillmore, Charles 1985. Frames and the semantics of understanding. — Quaderni di Semantica, vol VI, no 2, pp 222—254 (venekeelne tõlge: Филмор, Чарлс 1988. Фреймы и семантика понимания. — Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXIII: Когнитивные аспекты языка. Москва, Прогресс, с 52—92)
- van Dijk, Teun A. 1983. Cognitive and conversational strategies in the expression of ethnic prejudices. — Text, no 3—4, pp 375—404 (venekeelne tõlge: ван Дейк, Теун А. 1989. Когнитивные и речевые стратегии выражения этнических предрассудков. — Теун А. ван Дейк 1989. Язык, познание, коммуникация: Сборник работ. Москва, Прогресс, с 268—304)
- van Dijk, Teun A., Walter Kintsh 1983. Strategies of discourse comprehension. New York, Academic Press
- Garfinkel, Harold 1967. Studies in ethnomethodology. Englewood Cliffs, Prentice Hall
- Geeraerts, Dirk 1988. Cognitive grammar and the history of lexical semantics. — Topics in cognitive linguistics. Ed Brygida Rudzka-Ostyn. Amsterdam-Philadelphia, John Benjamins Publ. Co., pp 647—677
- van Ginneken, Jacobus 1903. Principes de linguistique psychologique. Paris
- Goodwin, Charles, John Heritage 1990. Conversational analysis. — Annual Review of Anthropology. (Ilmumas.)
- Hakulinen, Auli 1986. Vestlus keelenähtusena. — Keel ja Kirjandus, nr 8, lk 449—458
- Hennoste, Tiit 1986. Tekstigrammatikast tekstiteooriani. — Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 26—34
- Hennoste, Tiit 1987. Polüloogiline tekstiloomismudel. — Dialoogi mudelid ja eesti keel: Töid eesti filoloogia alalt. (Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised; 795.) Tartu, Tartu Riiklik Ülikool, lk 5—24
- Heritage, John 1987. Ethnomethodology. — Social theory today. Eds Anthony Giddens, Jonathan Turner. Cambridge, Polity Press, pp 224—272
- House, Juliane 1984. Some methodological problems and perspectives in contrastive discourse analysis. — Applied Linguistics, vol 5, no 3, pp 245—254
- Koit, Mare 1988. Arvutiga eestikeelse suhtlemise poole. — Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 268—275; nr 6, lk 348—356
- Lakoff, George 1977. Linguistic Gestalts. — Papers from the 13th regional meeting of the Chicago Linguistic Society. Chicago, Chicago University Press, pp 237—250

Perspectives of cognitive approach in linguistics

Haldur Oim

Haldur Oim

Language is a phenomenon with its roots in man's deepest cognitive and behavioural mechanisms. The aim of the cognitive approach to language is to explain the cognitive foundations of the semantic structure of the language.

First, the article deals with the background of cognitive approach in linguistics. On the one hand, it is based on the standpoints of cognitive psychology which have reached linguistics mainly via artificial intelligence, and ethnomethodology which emphasizes the communication by language as the cognitive basis of the social process. On the other hand, the cognitive approach has been prepared by the internal development of linguistic semantics and pragmatics themselves.

The article discusses in greater detail the cognitive approach in semantics, especially in lexical semantics, and in the treatment of discourse.

Cognitive semantics has two main tasks: firstly — to analyze the principal connection between the linguistic meanings and their cognitive basis; secondly — in the

semantic descriptions of concrete languages, to bring forth the peculiarities of the experiential worldview fixed in these languages.

Cognitive studies of discourse deal with some cognitive categories serving as a basis for communication by language. The notion of communicative strategy is discussed more concretely. The article also introduces some works on contrastive pragmatics where culturally orientated patterns of communication characteristic of different languages are compared and analyzed.

Northern lights or fata morgana?: The idea of the Balto-Scandinavian union and cooperation from one great war to another

Kaido Jaanson

The article deals with the idea of the Balto-Scandinavian union and cooperation between the Baltic and Scandinavian countries from World War I to World War II. The idea of a union took more concrete shape at the end of 1917 and in 1918. Such a union should have been internationally orientated to democratic states. Great Britain was especially interested in